

Mirosław Kaliński

Spółeczna pamięć przeszłości

Niepodległość i Pamięć 8/1 (17), 53-62

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosław Kaliński

Spoleczna pamięć przeszłości

Historia świadczy o tym, że Polacy byli zawsze narodem rycerskim. Nie szukali wojen, nie prowadzili wojen zaborczych, ale umieli bohatersko walczyć w obronie zagrożonej wolności i niepodległości.

Jan Paweł II, „Ducha nie gaście”, Paryż 1991

Przeszłość narodu żyje w każdym z nas. Aby zrozumieć dzieje narodu powinniśmy poznać jego tradycje, które spełniają rolę międzypokoleniowego przekazu najcenniejszych wartości i są ważnym czynnikiem kształtującym ambicje i godność narodową. Tradycje narodowe i orężne służą podtrzymywaniu wiary narodu, że istnieje możliwość wytrwania i obrony lub odzyskania niepodległości. Pobudzają zainteresowanie przeszłością, kształtują uczucia patriotyczne, wiążą społeczeństwo z jego historyczną przeszłością i utrwalają poczucie narodowej tożsamości.

Historia ojczysta i tradycje orężne wydobywają z minionych dziejów wspaniałe wzorce ludzkiej ofiarności i poświęcenia w imię obrony Ojczyzny. Wpływają bezpośrednio na kształtowanie świadomości obronnej, uczą na przekonujących przykładach zasad dochowania wierności przysiędze wojskowej, wpajają szacunek i przywiązanie do symboli narodowych i wojskowych, wynoszą honor żołnierski do najwyższej godności społecznej.

Przeszło połowę naszych dziejów stanowią wojny. Walki zbrojne wywierały istotny wpływ na losy narodu, kształtowały społeczną pamięć przeszłości, świadomość historyczną i patriotyczno-obronną. Przez całe nasze burzliwe dzieje, w których kilkakrotnie przerywana była ciągłość niepodległości państwowej, Wojsko Polskie kultywowało i wyrażało wartości dla narodu najcenniejsze. Dlatego zawsze otaczane było szacunkiem, a służba w nim uważana była za sprawę obywatelskiego honoru. Kultywowane są czyny zbiorowe, ale także akty bohaterstwa i poświęcenia pojedynczych ludzi. Głosi się w nich pochwałą odwagi, ofiarności, uporczywości, poświęcenia, wytrwałości, zdolności przywódczych itp.

Kontakt z tradycjami narodowymi i orężnymi to swoistego rodzaju edukacja historyczna — edukacja, która obejmuje bogate i różnorodne obszary pamięci, zachowując od zapomnienia to, czym naród żył przez wieki. Ważnym elementem tej edukacji są wydarzenia i ludzie w nich występujący, a także miejsca, obiekty i znaki pamięci narodowej¹. Świat narodowej wyobraźni zaludniony jest postaciami reprezentującymi cnoty patriotyczne i obywatelskie. W narodowej galerii jest miejsce na wielorakość wartościowego życia, poświęcenia i ofiarności, odwagi i bohaterstwa.

Polska na tle innych państw europejskich znajduje się w sytuacji bezprecedensowej, żadne bowiem z państw europejskich nie pozostawiło tak licznych śladów swojej obecności na rozległych terytoriach, należących obecnie do innych organizmów państwowych².

Według dokonanych w ostatnich latach szacunków, można mówić o ok. 50 tysiącach różnych miejsc, obiektów i znaków pamięci narodowej na terenie Polski i różnych krajów świata.

Zachowanie pamięci narodu, poszczególnych elementów tożsamości i dziedzictwa Polaków, powstałego na przestrzeni wieków, jest zobowiązaniem każdego pokolenia. Obowiązek ten w sposób szczególny spoczywa na władzy, reprezentującej interesy wolnego narodu.

Celem ochrony miejsc, obiektów i znaków pamięci narodowej jest zachowanie wszelkich śladów i utrwalenie znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci w dziejach państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość Polski, pamięci o męczeństwie Polaków, ofiarach Holokaustu, wojen i represji totalitarnych, ze szczególnym uwzględnieniem celów wychowawczych i edukacyjnych, tak aby służyły one popularyzacji wiedzy o dokonaniach, walce zbrojnej i męczeństwie Polaków, stanowiły trwałe element tożsamości narodowej i składnik współczesnego życia społeczeństwa polskiego³.

Miejsca, obiekty i znaki pamięci narodowej jako ważny składnik tożsamości narodowej powinny być chronione przez wszystkich obywateli.

Obiektem pamięci narodowej nazywamy obiekt budowlany wraz z terenem, na którym został ustanowiony, lub teren związany ze znaczącymi wydarzeniami, faktami i postaciami w dziejach państwa i narodu polskiego, a w szczególności domy, w których mieszkali i tworzyli wybitni Polacy, muzea lub ich oddziały utworzone na terenach byłych obozów koncentracyjnych, obozów zagłady oraz innych obozów i miejsc męczeństwa, a także muzea utrwalające pamięć o walkach o niepodległość, ofiarach systemów totalitarnych, groby i cmentarze wojenne oraz ofiar wojen i systemów totalitarnych, a także groby wybitnych Polaków.

Miejscem pamięci narodowej nazywamy znak lub obiekt pamięci narodowej wpisany do rejestru prowadzonego przez Prezesa Urzędu Ochrony Miejsc Pamięci Narodowej lub wojewodę. Znak pamięci narodowej to pomnik, krzyż pamiątkowy, tablica pamiątkowa, głaz, kopiec, kurhan, symbol religijny lub inny symbol wraz z terenem, na

---

1 Na terenie Polski znajduje się ponad 400 kwater i grobów uczestników powstań narodowych XIX wieku, 196 cmentarzy i kwater legionowych, 224 cmentarze, kwatery i groby powstańców wielkopolskich, 1 547 obiektów cmentarnych z okresu I wojny światowej, 7 710 obiektów z okresu II wojny światowej.

2 Na przykład tylko w odniesieniu do terenów dawnych kresów II RP możemy mówić o ok. 15 tys. różnych obiektów, miejsc i znaków pamięci narodowej.

3 Według Ustawy o ochronie miejsc pamięci narodowej (projekt z dnia 22 grudnia 1998 r.).

którym został ustawiony, służący upamiętnieniu znaczącego wydarzenia, faktu lub postaci w dziejach państwa i narodu polskiego.

Ochrona scharakteryzowanych powyżej miejsc, obiektów i znaków pamięci narodowej polega na wprowadzeniu na obszarze, na którym się one znajdują, lub w ich bezpośrednim otoczeniu szczególnych zasad odbywania zgromadzeń i prowadzenia działalności gospodarczej oraz ustanowieniu obowiązku ich utrzymania⁴.

Oprócz urzędowej istnieje również społeczna opieka nad miejscami, obiektami i znakami pamięci narodowej. Jej celem jest dbałość o zachowanie dla przyszłych pokoleń miejsc, obiektów i znaków pamięci narodowej, otoczenie ich opieką i należyтым szacunkiem oraz upowszechnianie wartości wychowawczych i edukacyjnych, jako wyraz troski społeczeństwa o ślady przeszłości, które przetrwały do naszych czasów.

Społeczna opieka nad miejscem, obiektem lub znakiem pamięci narodowej w szczególności polega na zachowaniu porządku i czystości w miejscu, obiekcie lub znaku pamięci narodowej oraz jego najbliższym otoczeniu, a także na czczeniu rocznic związanych z upamiętnionym wydarzeniem, faktem lub postacią.

Ochrona cmentarzy i grobów wojennych w Polsce

Normami prawnymi, na których opierało się współczesne grobownictwo wojenne, były artykuły postanowień międzynarodowych traktatów zawartych po I wojnie światowej. Należały do nich: traktat wersalski (art. 225 i 226), traktat z Austrią w Saint-Germain-en-Laye i traktat ryski z Rosją. Na mocy tych dokumentów zobowiązano Polskę do opieki nad grobami wojennymi znajdującymi się na jej terytorium, do prowadzenia ich ewidencji oraz sporządzania i dostarczania pełniej informacji zainteresowanym państwom.

W dwudziestoleciu międzywojennym wydano szereg aktów prawnych i rozporządzeń regulujących tę dziedzinę prawa międzynarodowego.

Podstawowym dokumentem była Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych⁵ z 28 marca 1933 roku, która obowiązuje do dziś. Na podstawie tej ustawy uregulowano nazewnictwo⁶, określono, jakie groby można nazwać wojennymi, wskazano, jak rozwiązać sprawy własnościowe gruntów, na których znajdują się obiekty cmentarnictwa wojennego, jak postępować w wypadku ekshumacji, oraz określono kompetencje do wydawania zezwoleń na zakładanie cmentarzy, wnoszenie nagrobków itp. W ustawie ustanowiono, że cmentarze,

4 J. Kroner, *Znaki tożsamości i dziedzictwa narodowego*, „Rzeczpospolita”, 22 IX 1999 r.

5 Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. 30 V 1933 r.).

6 Cmentarzem wojennym jest obiekt samodzielny lub wspólny z poległymi żołnierzami innych formacji lub narodowości, cywilnych organizacji zbrojnych czy ofiar terroru. Na cmentarzu wojennym chowa się żołnierzy lub osoby cywilne poległe w działaniach zbrojnych. **K w a t e r a** w o j e n n a to wydzielona część cmentarza o powierzchni co najmniej 40 m², w której może być pochowanych kilkudziesięciu czy kilkuset żołnierzy lub osób cywilnych poległych w walce. Może być ona samodzielna lub wspólna. **M o g i ł a** w o j e n n a to osobne miejsce pochowania jednej, kilku, kilkudziesięciu, a niekiedy i kilkuset poległych osób. **U p a m i ę t n i o n y** to osoba znana z nazwiska (czasem grupa), która poległa lub zaginęła w toku działań, lecz nie odnaleziono jej ciała lub nie udało się zidentyfikować zwłok wśród grzebanych. **P o c h o w a n y** — osoba poległa w boju lub ofiara terroru. Może nim być żołnierz, partyzant lub osoba cywilna uczestnicząca w walce.

kwatery i mogiły wojenne pozostają pod opieką państwa, a koszty ich utrzymania pokrywane są z jego budżetu.

Po II wojnie światowej na Międzynarodowej Konferencji Czerwonego Krzyża w Genewie w dniu 12 sierpnia 1949 roku przyjęto cztery konwencje humanitarne⁷. W konwencji o poprawieniu losu rannych i chorych w armiach czynnych ustanowiono, że „... w każdym czasie, a zwłaszcza po bitwie, strony w konflikcie przedsięwzją niezwłocznie wszelkie możliwe środki w celu wyszukania i zebrania rannych i chorych, ochronienia ich przed rabunkiem i złym traktowaniem oraz zapewnienia im niezbędnej opieki, jak również w celu wyszukania poległych i niedopuszczenia do ich ograbienia (...). Strony w konflikcie powinny możliwie najprędzej zarejestrować wszystkie dane mogące pomóc w ustaleniu tożsamości rannych, chorych i zmarłych strony przeciwnej (...), strony w konflikcie sporządzą i przekażą sobie (...) akty zgonów lub wykazy poległych należycie uwierzytelnione (...), strony w konflikcie ponadto czuwać będą nad tym, aby zmarli byli grzebani z czcią, aby ich groby były szanowane, zgrupowane, o ile możliwości podług narodowości zmarłych, należycie utrzymane i oznaczone, aby mogły być zawsze odszukane (...) najpóźniej po ustaniu działań wojennych, zarządy wymienią (...) wykazy podające dokładne położenie i oznaczenie grobów, jak również informacje dotyczące pochowania tam zmarłych (...)”⁸. Podobnie unormowano problem zmarłych jeńców.

Wojenne cmentarze września 1939 r.

Powyższe ogólne ustalenia i uwagi odnoszące się do ochrony grobów i cmentarzy wojennych w Polsce warto odnieść do konkretnej sytuacji. Posłużę się w tym wypadku przykładem upamiętnienia września 1939 r.

Tworzenie ewidencji poległych i pochowanych żołnierzy kampanii wrześniowej zapoczątkowali pracownicy Biura Informacji Polskiego Czerwonego Krzyża. Już od pierwszych dni wojny rejestrowano poległych i zmarłych z ran żołnierzy. Po zakończeniu działań wojennych problemem tym zajmowały się okręgi i terenowe placówki Polskiego Czerwonego Krzyża. Zbierano informacje ze szpitali, biur parafialnych, zarządów gmin i miast, administracji cmentarzy, przedstawicieli dowództw wojskowych, obozów jenieckich i osób prywatnych.

Szczególnie obfite zbiory zgromadziły Okręgi PCK w Krakowie, Łodzi i Lublinie działające w Generalnym Gubernatorstwie. W odniesieniu do zmarłych w szpitalach polowych żołnierzy — ranionych na zachodnich i północnych terenach wcielonych do Rzeszy, spory materiał zebrało Archiwum Centralne w Berlinie. Istotnym źródłem o poległych żołnierzach września była Polska Komisja Strat, powstała i działająca w Oflagu VII A Murnau. Od połowy 1940 roku do Warszawy zaczęły, za pośrednictwem Niemieckiego Czerwonego Krzyża, napływać listy ofiar polskich strat z Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie.

---

7 26 XI 1954 r. Polska ratyfikowała konwencje genewskie z 12 VIII 1949 r.

8 Patrz F. de Mulinen, *Podręcznik prawa wojennego dla sił zbrojnych*, Warszawa 1998.

Materiał zgromadzony z tak wielkim trudem i umieszczony w Kartotece Centralnej PCK spłonął w pierwszych dniach Powstania Warszawskiego.

Po zakończeniu działań wojennych ewidencję poległych żołnierzy września zaczęto odtworzać, korzystając z różnych źródeł. Organizacyjnie należało to do terenowych jednostek administracji państwowej. Pierwszy raz szerzej zajęto się tym problemem na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych podczas przeprowadzanej inwentaryzacji mogił wojennych oraz realizowanych masowych ekshumacji. Wówczas większość mogił żołnierzy września była bezimienna.

Drugą inwentaryzację obiektów cmentarnictwa wojennego przeprowadzono w latach 1968–1969. Na podstawie uzyskanego z niej materiału opracowano wówczas pierwszą kompleksową informację dotyczącą omawianego problemu. Uświadomiła ona skromny stan wiedzy i potrzebę podjęcia natychmiastowych prac identyfikacyjnych, jeśli groby i leżący w nich polegli żołnierze nie mieli utonąć w mroku zapomnienia⁹. W 1975 roku powstała kartoteka cmentarzy, kwater i mogił wojennych.

Kolejnym ważnym etapem prac było tzw. zwiększenie imienności pochowanych żołnierzy. W latach siedemdziesiątych wynosiła ona ok. 25% (na 140 000 pochowanych znano z nazwiska tylko ok. 35%). W odniesieniu zaś do żołnierzy września imiennność była jeszcze mniejsza. Prace nad identyfikacją pochowanych żołnierzy podjęto w 1978 roku¹⁰.

Podstawą do prac identyfikacyjnych żołnierzy września 1939 roku były spisy imienne pochowanych żołnierzy, zgromadzone przez jednostki terenowej administracji państwowej, dokumentacja PCK, materiały opracowane w Londynie, literatura historyczna oraz informacje dostarczone przez stowarzyszenia kombatanckie i osoby prywatne.

Kompleksowe prace nad pełniejszym udokumentowaniem imienności w odniesieniu do żołnierzy września podjęto dopiero w 1984 roku, a pierwszy ich etap ukończono w 1990 roku. Przed rozpoczęciem prac znano z nazwiska ponad 14 700 pochowanych, obecnie znanych jest ponad 35 000, w tym ok. 2 300 poległych, których miejsce pochowania jest nieznane.

We wrześniu 1939 roku ponad 200 000 żołnierzy poległo, odniosło rany lub zaginęło bez wieści, w tym 95–97 000 poległo i zmarło z ran (ok. 77–78 na terytorium obecnej Polski oraz 18–19 000 na Kresach Wschodnich).

Do niewoli dostało się i internowanych zostało ok. 1 122 000 żołnierzy, w tym do niewoli niemieckiej (wg danych z 21 października 1939 roku) — 587 304 żołnierzy, a do niewoli sowieckiej ok. 452 536 żołnierzy¹¹. Ponadto 82 300 żołnierzy internowano na Węgrzech, w Rumunii, na Litwie, Łotwie i w Szwecji.

Cmentarze, kwatery i mogiły wojenne żołnierzy Wojska Polskiego poległych w kampanii wrześniowej rozsiane są na całym szlaku stoczonych w obronie kraju ok. 700 bitew i walk¹².

9 Na podstawie przeprowadzonych badań wydano w 1970 r. opracowanie pt. *Polegli w walce o władzę ludową*, a w 1974 r. *Księgę poległych na polu chwały 1943–1945*.

10 W 1978 r. powstał w Ministerstwie Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska referat do spraw upamiętniania ofiar wojen. Nadzór naukowy nad nim przejął Wojskowy Instytut Historyczny.

11 Według danych zawartych w *Гриф Секретности снят*, Moskwa 1993.

12 Według danych zawartych w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. I:

Na 2 204 obiektach spoczywa 71 494 poległych i zmarłych żołnierzy, w tym 30 042 znanych z nazwiska oraz 2 273 tych, których miejsce pochowania jest nieznane (na Kresach Wschodnich na 24 znanych obiektach spoczywa 964 żołnierzy, których nazwiska znamy w 788 przypadkach, a miejsca pochówku tylko w 177).

W obronie polskiego wybrzeża poległo 2 170 żołnierzy, którzy spoczywają na dwudziestu trzech obiektach cmentarnych. Spośród pochowanych znamy z nazwiska 1 375, co stanowi 63% pogrzebanych¹³.

Armia „Pomorze” największe straty poniosła w Borach Tucholskich i w rejonie Melna. W trakcie działań poległo 3 337 żołnierzy. Znanych z nazwiska jest 1 051 żołnierzy (31,5%). Poległych żołnierzy gen. Władysława Bortnowskiego pochowano w 94 miejscowościach na 124 obiektach. Najwięcej żołnierzy spoczywa w kwaterze wojennej w Bydgoszczy¹⁴.

Oddziały Armii „Poznań”, przy współudziale armii „Pomorze”, pod dowództwem gen. Tadeusza Kutrzeby największą bitwę stoczyły nad Bzurą (poległo tam ok. 17 000 żołnierzy)¹⁵. Większa liczba poległych żołnierzy z Armii „Poznań” spoczywa na wspólnych z żołnierzami innych armii miejscach pochówku, m.in. ok. 3 500 poległych pochowano w Sochaczewie, 2 200 spoczywa na cmentarzu w Juliopolu, 1 586 w Rybinie i 1 033 w Iłowie. Ponadto największą grupę żołnierzy Armii „Pomorze” — poległych w bitwie nad Bzurą — pochowano w Budach Starych.

Żołnierzy poległych pod sztandarami Armii „Łódź” — gen. Juliusza Rómmla — pochowano w 68 samodzielnych i 25 wspólnych z żołnierzami innych armii obiektach cmentarnych. Z armii tej pochowano 2 179 żołnierzy, z których 1 236 (57%) jest znanych z nazwiska¹⁶.

Poległych żołnierzy Armii „Modlin” pochowano na 39 samodzielnych obiektach cmentarnych — na 9 kwaterach i w 30 mogiłach. Ogółem spoczywa na nich 2 024 żołnierzy, z których 761 (37%) znanych jest z nazwiska¹⁷.

Na rozsianych po Podlasiu cmentarzach spoczywa 1081 żołnierzy Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew”, dowodzonej przez gen. Czesława Młota-Fijałkowskiego. Tylko 338 poległych żołnierzy tej formacji (35,6%) — jest znanych z nazwiska¹⁸.

Żołnierze września A–M, Pruszków 1993 oraz w Księdze pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej, t. I: Żołnierze września N–Z, Pruszków 1993.

13 Do największych cmentarzy wojennych z września 1939 r. na Wybrzeżu należą cmentarze i kwatery wojenne w Gdyni Redłowie i Gdyni Witominie oraz Kosakowie.

14 Większe miejsca pochowań żołnierzy Armii „Pomorze” znajdują się w Bronowie, Chojnicach, Dąbrówce, Grudziądzu, Górnej Grupie, Klonowie, Melnie, Nowem n. Wisłą, Świeciu, Świekatowie i Toruniu.

15 Największe zgrupowanie obiektów cmentarnych, na których pochowano żołnierzy Armii „Poznań”, znajduje się w rejonie Łęczycy. Na 12 samodzielnych obiektach pochowano tam 1 284 żołnierzy. Należą do nich kwatery i mogiły wojenne w Łęczycy, Leontynowie, Kozłowie Szlacheckim i Tumie.

16 Najwięcej żołnierzy Armii „Łódź” spoczywa na cmentarzach w Konopnicy, Sieradzu, Piaszkowie. Ponadto kwatery wojenne tej armii znajdują się na cmentarzach w Pabianicach, Grocholicach, Strońsku, Wieluniu, Borzęcinie, Brwinowie, Pomiechówku i Rokitnie.

17 Najwięcej poległych żołnierzy Armii „Modlin” spoczywa w kwaterach wojennych w Ciechanowie, Ostrowi Mazowieckiej i Mławie.

18 Najwięcej poległych żołnierzy Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew” spoczywa na cmentarzach w Łomży, Andrzejewie i Bielsku Podlaskim.

Grupa Operacyjna „Wyszków,” dowodzona przez gen. Wincentego Kowalskiego walczyła w rejonie Pultuska, Różana, Kałuszyna, Woli Wodyńskiej oraz nad Bugiem w okolicach Wyszkowa. Polegli żołnierze GO „Wyszków” spoczywają na 32 obiektach (na jednym cmentarzu, w 6 kwaterach i 25 mogiłach). Pochowano na nich 1 288 żołnierzy, z których 738 jest znanych z nazwiska (57%)¹⁹.

Na obszarze Warszawy, której broniła Armia „Warszawa” pod dowództwem gen. Juliusza Rómmła, ogółem pochowanych jest 20 056 żołnierzy. Znanych z nazwiska — 7 819 (39%). Spoczywają oni na 8 cmentarzach, w 31 kwaterach i 235 mogiłach (23 zbiorowych i 212 indywidualnych)²⁰.

Obwodowa Armia „Prusy,” dowodzona przez gen. Stanisława Dąb-Biernackiego, uległa rozbięciu zanim weszła do walki. Polegli żołnierze tej armii spoczywają w 10 kwaterach i 46 mogiłach wojennych. Pochowano w nich 1 398 poległych, z których 606 znanych jest z nazwiska (43%)²¹.

Śląska i południowych rubieży Polski broniła Armia „Kraków,” dowodzona przez gen. Antoniego Szellinga i Armia „Karpaty” gen. Kazimierza Fabrycego. Poległych żołnierzy z tych armii pochowano na 193 obiektach (na 3 cmentarzach, w 20 kwaterach i 174 mogiłach wojennych)²².

Na terenie województwa podkarpackiego, lubelskiego i świętokrzyskiego znajduje się 115 obiektów cmentarnych, na których spoczywają polegli żołnierze Armii „Lublin” oraz innych oddziałów toczących boje na tzw. przedmościu rumuńskim. Żołnierzy poległych w tych bojach pochowano na 12 cmentarzach, w 28 kwaterach i 75 mogiłach wojennych. Wśród pochowanych 3 943 żołnierzy (56,5%) znanych jest z nazwiska²³.

Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie,” dowodzona przez gen. Franciszka Kleeberga ostatnią bitwę stoczyła w rejonie Kocka. W tej miejscowości oraz na cmentarzach wojennych w Helenowie, kwaterze wojennej w Woli Głuchowskiej i mogile zbiorowej w Adamowie łącznie spoczywa 268 żołnierzy SGO „Polesie”, z których 77% znanych jest z nazwiska.

Aktualnie najmniej wiadomo o grobach żołnierzy poległych podczas kampanii wrześniowej na Kresach Wschodnich. Tylko w niektórych miejscowościach, np. w Morańcu i Bieniakoniach istnieją zadbane i oznakowane mogiły polskich żołnierzy²⁴. O wielu miejscach osta-

---

19 Poległych żołnierzy GO „Wyszków” pochowano na cmentarzach w Zambskich Kościelnych, Kamieńczyku, Kałuszynie, Woli Wodyńskiej, Grzędzówce i Seroczynie.

20 Najwięcej obrońców stolicy spoczywa w samej Warszawie (na kilku obiektach pochowano 6 637 żołnierzy). Ponadto w Kielpinie pochowano 2 300 żołnierzy (znanych z nazwiska jest tylko 147 poległych), w Oltarzewie k. Ożarowa spoczywa 996 żołnierzy (znanych z nazwiska tylko 12%), w Granicy 800 żołnierzy i w Laszkach 774.

21 Najwięcej poległych żołnierzy Armii „Prusy” pogrzebano w Ilży, Końskich, Stromcu, Głowaczowie i Magnuszewie.

22 Cmentarze poległych żołnierzy Armii „Kraków” i „Karpaty” znajdują się w Krakowie, Proszowicach i Radłowie.

23 Najwięcej poległych żołnierzy Armii „Lublin” oraz innych oddziałów walczących na „przedmościu rumuńskim” zostało pochowanych w Zamościu na Rotundzie (ok. 800), w Krasnobrodzie (500), w Tomaszowie Lubelskim (381), w Garwolinie (376) i w Puławach (203).

24 Na Kresach Wschodnich zachowały się pojedyncze groby żołnierzy wrześniowych w Sopoćkiniach, Kiwercach, Kowlu, Łucku, Gródku Jagiellońskim, Wilnie, Kobryniu, Brześciu, Ratnie i Szacku. W ostatnich

tniego spoczynku żołnierzy nie ma żadnych informacji. Można jedynie przypuszczać, że należałoby ich poszukiwać tam, gdzie toczyły się walki z niemieckim i sowieckim agresorem²⁵. Na Kresach Wschodnich polskie powinny się znajdować w 230 miejscowościach, ale dotychczas udało się je zlokalizować groby tylko w 24 miejscowościach. Wśród poległych na Kresach znanych jest z nazwiska 788 żołnierzy, ale tylko w 177 przypadkach znane jest miejsce pochowania.

Cmentarze, kwatery i mogiły wojenne żołnierzy września w większości są usytuowane w miejscach stoczonych bitew, walk i potyczek. Na mogiłach w przeważającej większości występują elementy nagrobne w formie krzyży typu wyznaniowego (katolickiego) oraz wzorowane na krzyżach wojskowych (np. Krzyż Walecznych), mieczokrzyże i tablice.

Prawie na wszystkich cmentarzach, kwaterach i mogiłach o większej liczbie pochowanych znajdują się akcenty centralne. Należą do nich różne formy: od kompozycji architektonicznej, poprzez rzeźby figuralne, płaskorzeźby, obeliski, kamienie narzutowe, do skromnych tablic informacyjnych²⁶.

Ogółem na cmentarzach, kwaterach i mogiłach wojennych pochowanych jest w kraju 70 520 żołnierzy, a w znanych mogiłach na Kresach Wschodnich 964 żołnierzy poległych we wrześniu 1939 roku. Znanych z nazwiska jest 32 138 żołnierzy, co stanowi 45%, z tego w przypadku 29 865 żołnierzy (42%) zaewidencjonowano miejsce pochowania, natomiast 2 273 (3,3%) żołnierzy znamy nazwiska, ale nie wiemy, gdzie są pogrzebani. 788 z nich poległo na Kresach²⁷.

Wśród 32 138 pochowanych — 4 283 (13,3%) to oficerowie, 4 240 (13,2%) — podoficerowie, 21 374 (66%) — szeregowcy. Wśród poległych oficerów znajduje się 10 generałów, 43 pułkowników, 65 podpułkowników, 220 majorów, 609 kapitanów, 3 336 poruczników i podporuczników oraz 66 chorążych.

Wśród ogólnej liczby pochowanych żołnierzy znanych z nazwiska — 17 741 (55,2%) to żołnierze piechoty, 1 996 (6,2%) — kawalerzyści, 1 569 (4,8%) — artylerzyści, 338 — saperzy, 150 — pancerniacy, 416 — lotnicy, 341 — marynarze oraz 9 567 (29,8%) żołnierzy o nieznanej przynależności wojskowej²⁸.

W wyniku prowadzonych prac identyfikacyjnych udało się ustalić dopiero około jednej trzeciej poległych. Ponad połowa pochowanych żołnierzy w kraju oraz większość żołnierzy pogrzebanych na Wschodzie pozostaje nadal nieznana.

latach zidentyfikowano i upamiętniono polskie groby wrześniowe m.in. w Hołosku, Zboiskach, Mościskach, Dublanach, Gródku Jagiellońskim, Tomaszówce, Olicie, Lelechowce, Kaletach, Sopoćkiniach, Jańskich, Kaletach, Mokrynach.

25 Z przebiegu działań wojennych wynika, że na Kresach Wschodnich Wojsko Polskie największe straty poniosło w okolicach Lwowa, Grodna, Saren, Janowa, Hartfeldu, Borowiczek, Kodziowic, Woli Sudkowskiej, Władypola, Rzyce, Szacka, Bortiatynia.

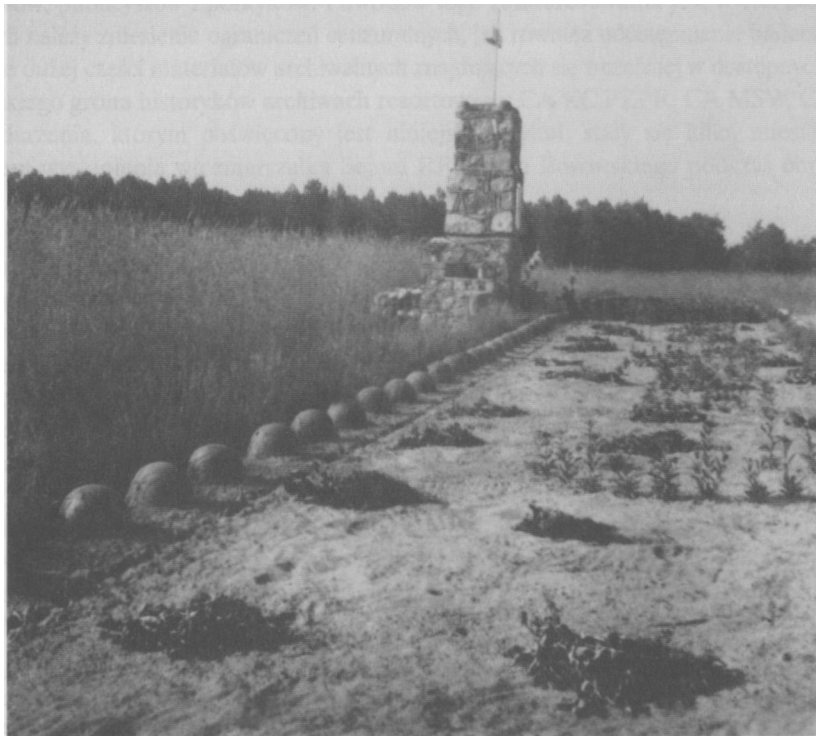
26 Na kilku „wrześniowych” cmentarzach znajdują się monumentalne pomniki (np. w Gdyni Redlowie pomnik Obrońców Wybrzeża, w Puławach — pomnik w formie rzeźby figuralnej, w Krakowie — pomnik upamiętniający poległych żołnierzy Armii „Kraków”). Występują również pomniki upamiętniające poległych żołnierzy czy miejsce walk niezwiązane bezpośrednio z miejscem pochowania (np. w Poznaniu — pomnik żołnierzy Armii „Poznań”).

27 Według danych zawartych w *Księdze pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. I, wyd. cyt.

28 Tamże.

Cmentarz w Pruszkowie. Groby żołnierzy polskich, 1939

Zbiorowa mogiła żołnierzy biorących udział w bitwie nad Bzurą, 1939

Na podstawie podpisanych w ostatnich latach umów międzynarodowych ze wschodnimi sąsiadami w sprawie ochrony grobów, miejsc pamięci ofiar wojny i represji²⁹ możliwe będzie ustalenie większej liczby miejsc pochówku polskich żołnierzy.

Bibliografia

- O. Cumft, H. K. Kujawa, *Księga lotników polskich poległych, zmarłych i zaginionych 1939–1947*, Warszawa 1989.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. I: *Żołnierze września A–M*, Pruszków 1993.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, t. I: *Żołnierze września N–Z*, Pruszków 1993.
- Księga pochowanych żołnierzy polskich poległych w II wojnie światowej*, suplement, Pruszków 1998.
- T. Kryśka–Karski, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, Londyn 1982–1986.
- Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 r.
- Ustawa o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa z 21 stycznia 1988 r. (Dz. U. nr 2, poz. 2).
- Ustawa o ochronie miejsc pamięci narodowej (projekt z 22 XII 1998 r.).

---

29 Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji sporządzona w Krakowie dnia 22 lutego 1994 r. (Dz. U. z dnia 21 X 1994 r.), Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruś o ochronie grobów i miejsc pamięci ofiar wojen i represji sporządzona w Brześciu dnia 21 stycznia 1995 r. (Dz. U. z dnia 5 IV 1997 r.), Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych sporządzona w Warszawie dnia 21 marca 1994 r. (Dz. U. z dnia 21 X 1994 r.).